

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>
УДК 94(477.54)''1934/1937'':322

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ВЛАДА ТА КОНФЕСІЙНЕ ЖИТТЯ НА ХАРКІВЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ (1934 – СЕРЕДИНА 1937 рр.)

Стаття присвячена вивченню релігійного життя на Харківщині та впливу на нього радянської держави напередодні великого терору. У статті проаналізовано історіографію проблеми, зроблено висновок, що не дивлячись на появу в останні десятиліття наукових робіт, в яких розглядаються різні сторони функціонування окремих релігійних конфесій Харківщини у 1930-ті рр., питання щодо спротиву державному антирелігійному тиску, впливу Конституції 1936 р. на релігійне середовище та посилення вияву релігійного життя в регіоні напередодні розв'язаного тоталітарним режимом великого терору все ще залишається практично поза увагою сучасних науковців і не стали об'єктом спеціального дослідження. У статті розкрито умови діяльності релігійних конфесій напередодні великого терору та проаналізовано вплив дії різних чинників на пошвавлення релігійного життя.

Як цитувати: Волосник, Ю. Влада та конфесійне життя на Харківщині напередодні великого терору (1934 – середина 1937 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 47-84, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>.

How to cite: Volosnyk, Yu. The State and Confessional Life in Kharkiv Region on the Eve of the Great Terror (1934 – the Middle of 1937). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 47-84, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>. (In Ukrainian)

© Волосник Ю, 2022

З'ясовано різні форми вияву релігійного життя на Харківщині, а також рівні спротиву віруючих неконституційним діям влади, що порушували свободу совісті. Показано, що внаслідок публічного обговорення проекту та прийняття Конституції 1936 р., що формально скасовувала обмеження політичних прав духовенства та проголошувала свободу совісті громадян, мало місце помітне посилення діяльності різних груп духовенства і віруючих. Останні під впливом радянської пропаганди сподівалися на швидку нормалізацію та лібералізацію державно-конфесійних відносин. Проте це позбавлення відбувалося на тлі збереження попередньої практики репресій проти представників різних релігійних конфесій та закриття ще діючих храмів і молитовень. Вказана діяльність «релігійників» не виходила за межі, встановлені чинним радянським законодавством, і загалом, була спрямована на забезпечення проголошеної Конституцією свободи совісті громадян. Зокрема це виявилось у намаганні віруючих проводити збір підписів щодо відкриття закритих (всупереч чинному законодавству) місцевою владою храмів, поданні ними численних звернень та направленні делегацій до місцевих та вищих органів влади з вимогами повернути молитовні релігійним громадам. Також релігійними общинами активно створювалися різні гуртки (хорового співу, шахові тощо) з метою залучення молоді. Як певна форма спротиву мали місце звернення представників релігійних громад до консульських установ іноземних держав за підтримкою проти антирелігійних утисків. Одночасно спостерігається посилення участі віруючих (зокрема молоді) у публічному відправленні релігійних обрядів, масовому відвідуванні богослужінь, особливо під час церковних свят тощо. Перепис 1937 р. засвідчив наявність високого рівня релігійності населення в країні (у тому числі й серед молодшої генерації), що стало переконливим доказом провалу сталінської «безбожної п'ятирічки». Ще одним важливим чинником активізації релігійного життя були підготовка і проведення за новим законодавством виборів до вищого органу влади — Верховної Ради СРСР, під час яких владі був продемонстрований досить високий рівень самоорганізації духовенства і віруючих, їх наміри взяти участь у виборчих перегонах. Це серйозно налякало представників радянсько-компартиїної номенклатури, які (виходячи з класово-ідеологічних настанов) продовжували сприймати релігію та церкву як «класово-ворожі» інститути та вважали державний терор найбільш ефективним методом боротьби з релігією.

Ключові слова: Конституція 1936 р., релігійні конфесії, духовенство, великий терор, «безбожна п'ятирічка», радянсько-компартиїна номенклатура.

Проблеми розвитку релігійного життя та державно-церковних відносин в Україні в 1930-ті рр., не дивлячись на появу досить значного

масиву робіт (Paschenko, Kyrydon 2004; Babenko 2014; Ignatuscha 2004; Kravchenko, Sitarchuk 2005), досліджені доволі нерівномірно. Особливо це стосується регіонального рівня. Харківщина в цьому плані не є виключенням. І хоча в останні десятиріччя з'явилися праці, присвячені історії окремих релігійних конфесій в регіоні (Matvienko 2021; Kudelko, Pavlova, Schvec 1999; Arhiepiskop Onufriy 2009), чимало аспектів релігійного життя в цей період все ще залишаються дослідженими слабо, односторонньо або фрагментарно. До числа недостатньо вивчених належать і різні процеси (зокрема реакція віруючих на дії влади, спротив державному антирелігійному тиску, вплив Конституції 1936 р. на релігійне середовище тощо) розвитку релігійного життя на Харківщині та чинників, що на нього впливали напередодні великого терору. Заповнити якоюсь мірою цю прогалину й має дана стаття.

Мета статті — дослідити розвиток релігійного життя на Харківщині та вплив на нього більшовицької держави напередодні великого терору. Хронологічні межі — середина 1934 – середина 1937 рр., тобто від початку певних послаблень антирелігійного штурму суспільства, зроблених сталінським режимом й до часу, коли розпочався великий терор в Україні. Територіальні межі — Харківська область в кордонах 1932–1937 рр.

При написанні цієї статті автор використав наступні групи джерел: законодавчі та нормативно-правові документи (Istoriya radyanskoj konstituciji 1937; Konstituciya (osnovnoy zakon) SRSR 1957), тематичні збірники документів (Martirologiya ukrayinskih cerkov 1987; Russkaya pravoslavnaya cerkov 1996; Velikiy terror v Ukraini 2010), періодичну пресу (Bezvirnik; Bezbojnik), документи особистого походження (Krasnov-Levitin 1977; Galevich 2001), архівні матеріали (DAKhO, CDAGOU, Arhiv USBU v Kharkivs'kiy oblasti).

Після страшних і трагічних подій голодомору 1932–1933 рр., вважаючи опір колективізованого насильницьким шляхом селянства подоланим, а традиційну релігію такою, що приречена на швидке відмирання, на зміну якій приходить нова і «єдино правильна» релігія — комуністична (Taker 1997, 295), більшовицький режим робить деякі кроки щодо послаблення антирелігійного штурму суспільства.

Не останню роль у цьому відіграло міжнародне становище, оскільки в умовах наростання воєнної загрози в Європі режим був зацікавлений в середині 1930-х рр. на тлі інших тоталітарних і авторитарних країн — нацистської Німеччини та фашистської Італії — у створенні позитивного, навіть «демократичного» іміджу СРСР в очах світового співтовариства (до цього радянське керівництво підштовхував й процес утворення урядів Народних фронтів в Іспанії та Франції). І всередині країни, населення якої жорстоко потерпало і було втомлене від нескінченних «революційних» експериментів і штурмів, влада також прагнула покращити своє «обличчя». З метою створення позитивного образу побудованого суспільства радянським керівництвом використовувалися різноманітні засоби впливу на громадську думку, щоби спрямувати її у потрібне для себе річище.

Так, ухвалена ЦВК СРСР нова інструкція про вибори до рад у 1934–1935 рр., хоча і позбавляла, як і раніше, виборчих прав «колишніх і теперішніх служителів культів», але відтепер забороняла позбавляти виборчих прав «осіб, що за наймом або за вибором релігійних громад займаються адміністративно-господарським і технічним обслуговуванням релігійних обрядів і будівель, як-от: півчі, органісти, сторожі, прибиральники, дзвонарі тощо, а також членів парафіяльних рад» (пер. з рос.¹). Не мали позбавлятися виборчих прав також члени сім'ї та діти (що досягли повноліття у 1925 р. та в наступні роки) таких «позбавленців», якщо вони займаються «самостійною суспільно-корисною працею» (Konstituciya (osnovnoy zakon) SRSR 1957, 319-320). Отже, виборчі права отримав чималий контингент «дрібних» церковнослужителів та членів їхніх родин.

Робилися й інші кроки. У лютому 1934 р. за підписом голови ЦВК СРСР М. Калініна було надіслано циркуляр місцевим органам влади, що зобов'язував їх пом'якшити для служителів релігійних культів умови виконання обов'язкових поставок державі м'яса, молочних продуктів, картоплі тощо та зменшити їх обсяги. Відтепер «господарства служителів культів, що не були куркульськими»

---

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

(пер. з рос.), мали притягатися місцевими органами до обов'язкових «поставок на тих же підставах, за тими ж нормами та в ті ж строки, що встановлені для господарств селян-одноосібників...» (пер. з рос.), а не за нормами, встановленими для «куркулів». Вельми промовистим було й роз'яснення щодо цього: «Служіння культу та наявність доходів від цього служіння не повинно при обов'язкових поставках державі бути ознакою для віднесення господарства служителя культу до числа куркульських господарств» (пер. з рос.) (Istoriya religiy: hrestomatiya-praktikum 2016, 414-415). Невдовзі, 27 березня 1934 р. Харківська обласна рада ухвалює аналогічне рішення (ДАКхО, ф. R-3858, ор. 6, spr. 10, арк. 50).

З 1934 р. знижується «градус» антирелігійної кампанії Спілки воєвничих безбожників². А при обговоренні проекту нового статуту ВЛКСМ (квітень 1936 р.) було допущено «навіть» більш м'яке формулювання статті щодо релігії. Остання тепер вимагала від комсомольців «терпляче... роз'яснювати шкідливість релігійних забобонів» (пер. з рос.), замість запропонованої «рішучої та нещадної» боротьби з релігією. Перед Пасхою 1935 р. влада дозволила продавати спочатку на ринках, а потім і в державних магазинах все, що потрібно було для випікання пасок (Такег 1997, 295-296). Такі другорядні послаблення з боку влади не торкалися основ державної антирелігійної політики в цілому, але вони мали створити у суспільстві (особливо серед віруючого населення) видимість певної лібералізації радянської системи та її відносин з релігійними конфесіями.

У цьому відношенні особливу роль мало відіграти прийняття нової радянської Конституції³, яка за оцінкою професорки університету Північного Техасу О. Великанової «...представляла собою свого роду демократичну самопрезентацію» сталінського режиму,

² Див. виступи А. Жданова, О. Ярославського, Є. Євдокимова та ін. на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) (Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma SK VKP(b) 1937goda).

³ Автор не ставить в якості свого завдання з'ясувати мету прийняття Конституції 1936 р. Див. з цього приводу роботи С. Скељчика, Ш. Фіцпатрік, О. Великанової, А. Гетті.

що «у розділеному світі... справила враження на багатьох» (пер. з рос.) (Velikanova 2021). Норми прийнятої у грудні 1936 р. Конституції формально були значно демократичнішими, порівняно з попередніми радянськими Конституціями 1918 р. та 1924 р. Ще на етапі обговоренні проекту основного закону конституційною комісією були відкинута пропозиції, що передбачали повну заборону на відправлення релігійних культів (Fitzpatrick 2008, 159). Конституція (стаття 124) проголосувала «забезпечення за громадянами свободи совісті» (пер. з рос.), а також надавала політичні права представникам колишніх «експлуаторських класів» зокрема духовенству (Konstituciya (osnovnoy zakon) SRSR 1957, 357). Тому обговорення і прийняття нової Конституції значна частина віруючих громадян і духовенства сприйняла за ознаку близьких і дуже бажаних демократичних змін у суспільстві, у тому числі й у галузі церковної політики радянської влади та сподівалася на швидку лібералізацію відносин між державою і релігійними конфесіями. Як наслідок, у країні спостерігається помітне посилення релігійного життя.

Доказом того, що такі надії та сподівання були тоді притаманні не лише значній частині рядового духовенства, але й частині його верхівки — представникам вищої ієрархії, є спогади сучасника тих подій — церковного історика і письменника (обновленської орієнтації) А. Краснова-Левитина. Він, описуючи атмосферу очікування, яка запанувала у суспільстві після оприлюднення проекту сталінської Конституції влітку 1936 р., згадує, що у той час «першоїєрарх» обновленської церкви О. Введенський та інші архієреї «...були сповнені надій. Надії, як це не дивно, зосереджувалися на майбутній Конституції, що мала бути прийнятою восени. Згідно нової Конституції (проект був опублікований), духовенство отримувало виборчі права; відтак відпадав жах «позбавленства», який тяжів над священнослужителями багато років... Духовенство, позбавлене всіх виборчих прав упродовж майже 20 років, піднеслося: їм хотілося думати, що з прийняттям Конституції все зміниться. (Ілюзії! Знов ілюзії!). У той же час усі газети рябіли гаслами про «демократизацію» Конституції, про демократизацію життя» (пер. з рос.) (Krasnov-Levitin 1977, 299-300). У цьому зв'язку варто

також навести лист одного українського православного протоієрея, адресований своїм близьким родичам, що мешкали у Німеччині. Лист датований 26 грудня 1936 р. Цей священнослужитель з Поділля писав своїм рідним (далі наводимо текст мовою оригіналу): «Я сейчас в самом радужном настроении духа. Причиной к этому послужило чтение проекта Конституции нашей радянської влады. В этой Конституции по доповіді тов. Сталіна, даровані, между прочим выборные права (право голоса) духовенству, а также незапрещение религиозных обрядов и даже свободная пропаганда религии. Радуюсь этому событию, думаю радуются со мною многие миллионы граждан нашей ... Республики. Да будет хвала и честь Вождю нашей демократической Республики!...» (Galevich 2001, 114). Цікаво, що ці думки висловлювала людина, яка й сама постраждала від більшовицького режиму (церкву, де він служив закрили під приводом «ремонт», а його самого примусово виселили з колишнього церковного будинку) і яка, до того ж (доказом цього є листування цього священнослужителя), вельми критично сприймала радянську дійсність (Galevich 2001, 113-114). Таких громадян, які «щиросердно» довірилися урядовим деклараціям і радянській пропаганді було тоді чимало (Тагер 1997, 322; Fitzpatrick 2008, 215). Як слушно зазначає у цьому зв'язку О. Великанова: «Коментарі колишніх позбавленців часто закінчувалися істеричними похвалами Сталіну з метою продемонструвати свою лояльність та закріпити за собою знов набуте місце в суспільстві» (пер. з рос.) (Velikanova 2021).

Лише окремі громадяни наважувалися скептично висловлюватися щодо проголошеної новою Конституцією «свободи совісті». У своєму листі до комісії культів ЦВК СРСР колишній архимандрит Києво-Печерської лаври П. Іванов наголошував: «Ці права належали громадянам СРСР і за попередньою Конституцією, але тільки належали фіктивно, на папері, а насправді було формальне і відкрите знуцання, глумління й переслідування... Ось чому ніхто з віруючих... абсолютно не довіряє не лише 124-й [статті], але й усій загалом Конституції» (пер. з рос.) (Russkaya pravoslavnaya cerkov 1996, 305).

Як зазначає Г. Калініна: «Дивовижно те, що віруючі всіх віросповідань сприйняли Конституцію як реальну гарантію

їхньої релігійної свободи, включаючи свободу релігійних зібрань, можливість відкриття церков та поновлення богослужінь. Вони дійсно, висловлюючись “партійною мовою”, активізували свою діяльність в 1936–1937 рр., сподіваючись на те, що радянська влада, нарешті, стане слідувати букві закону, який сама ж і встановила. І реакція віруючих на прийняття Конституції не виходила за межі законності; вона лише закликала, по суті, цієї законності дотримуватися» (пер. з рос.) (Kalinina 2012, 184). Але все ж «вітаючи загальне право голосу, віруючі хотіли... змінити попередню жорстоку практику: звільнити ув'язнених священників і парафіян, знов відкрити церкви, забезпечити дотримання релігійної свободи і покласти край зловживанням і довільним поборам з церкви» (пер. з рос.), — зауважує О. Великанова (Velikanova 2021).

Ще однією причиною помітного поживлення релігійної діяльності в країні стало проведення виборів до Верховної ради СРСР, призначених на кінець 1937 р. відповідно до норм нового виборчого законодавства. Вважаючи релігійні організації суспільними організаціями, тобто, такими, що об'єднували широкі кола трудящих (а саме лише такі організації згідно Конституції УРСР 1937 р. мали право висувати власних кандидатів на виборах до органів влади) (Zibrannya uzakonen' i rozporyadjen'), духовенство і віруючі розраховували на можливість легального висунення своїх кандидатур на виборах до владних органів різних шаблів (Bezbojnik 1937).

Але реальність виявилася геть іншою, показавши віруючим всю ілюзорність та безпідставність подібних сподівань. Релігійні організації не вважалися в СРСР за суспільні (Bezbojnik 1937), а отже, не могли висувати своїх кандидатів. Згідно статті 141 Конституції УРСР (1937 р.) «право виставлення кандидатів забезпечується за громадськими організаціями та товариствами трудящих: комуністичними партійними організаціями, професійними спілками, кооперативами, організаціями молоді, культурними товариствами» (пер. з рос.) (Zibrannya uzakonen' i rozporyadjen'). Серед названих організацій релігійні не згадувалися. Тобто мала місце дискримінація релігійних організацій з боку радянської держави.

Ілюзії під впливом суворої реальності досить швидко розвіялися, але вони дорого обійшлись духовенству і віруючим, які продемонстрували владі свою здатність до самоорганізації.

Тоталітарний режим, що сформувався у 1930-ті рр. в країні, був аж ніяк не зацікавлений у проведенні демократичних і прозорих виборів на альтернативній основі, а тим більше допустити до влади своїх ідеологічних опонентів. Один із радянських ідеологів у своїй «промовистій» статті, опублікованій у провідному «теоретичному» часописі ЦК ВКП(б) (у січні 1938 р., тобто у розпал великого терору) так сформулював думку про незмінність державного антирелігійного курсу: «Реакційні церковники намагаються спотворити Конституцію в тому дусі, що вона начебто свідчить про зміну відношення радянської держави до релігії, про примирення партії і радянської влади з релігійними забобонами. Спотворюючи сенс сталінської Конституції церковники прагнуть залякати найбільш відсталу частину населення, зміцнити свій вплив і протягнути до рад депутатів трудящих своїх ставленників. ... Релігійні забобони не стоять десь осторонь від класової боротьби: вони використовуються ворогами народу для боротьби проти соціалізму. Відтак, боротьба з релігійними забобонами, розкриття попівщини, є одна з дільниць класової боротьби» (пер. з рос.) (Fedoseev 1938, 32-33). Фактично, це була «пряма відповідь» тим, хто ще не встиг розлучитися з «конституційними» ілюзіями щодо свободи совісті в СРСР.

Матеріали лютого-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б) переконливо свідчать, що представники найвищого радянсько-партійного керівництва (як і різних щаблів номенклатури) зовсім не змінили свого негативного ставлення до релігії, духовенства і «церковників» загалом. Вже у виступі головного доповідача з питань проведення наступних виборів до органів влади А. Жданова йшлося про суттєве посилення діяльності релігійних організацій в країні у зв'язку з новою Конституцією та майбутніми виборами до вищих органів влади. «Попи всіх рангів і мастей, — заявив А. Жданов, — розвивають зараз дуже жваву діяльність. Є доволі значна кількість клопотань від цілого ряду країв і областей про відкриття зачинених церков. Відомо, що попи

внесли зараз до ЦВК СРСР проект закону, який розвиває у попівському дусі відомий пункт Конституції щодо свободи совісті ... Вже зараз розпочата попами підготовка до виборів і навіть проводяться «пробні» вибори... Поки наші люди дримають і розгойдуються, вороги вже діють і міцно готуються до виборів. Відомо, що релігійні організації зараз прийняли до насадження драматичних, театральних і всілякого роду культурних гуртків...» (пер. з рос.) (Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma, 4-5).

У численних виступах на цьому пленумі партійних керівників (С. Косіора, О. Ярославського, Н. Крупської та багатьох інших) також пролунало серйозне занепокоєння пожвавленням діяльності духовенства (православного, мусульманського тощо) у зв'язку з прийняттям Конституції. Так, С. Косіор (секретар ЦК КП(б)У) у своєму виступі заявив: «...В Україні було декілька випадків, коли релігійні общини зверталися за дозволом зібратися, ухвалити привітання т. Сталіну та Центральному Комітету з нагоди утвердження нової Конституції... У нас були такі зібрання віруючих, вони приймали вітання... дуже витримані, де спритно доводили, що релігія не суперечить соціалізму, що вони будуть разом з нами будувати соціалізм... Завершувалися ці вітання клятвою у вірності радянському ладу. Ми були б наївними людьми, якби сприймали ці клятви за чисту монету. Нас треба було б за це бити. ... Перепис показав, що... є виключно фанатично налаштовані релігійники, які відчувають до радянського ладу неприховану ненависть...» (пер. з рос.) (Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma, 8).

«Головний атеїст СРСР» О. Ярославський у своєму виступі із занепокоєнням повідомляв, що там, де були закриті храми «віруючі влаштовують підпільні богослужіння, що значно небезпечніше для нас, тому що вони збирають у цьому релігійному підпіллі найбільш оскаженілих людей, влаштовують антирадянські організації» (пер. з рос.). О. Ярославський також указав на зміни в методах роботи «церковників», особливо, щодо молоді: «Духовенство зараз тягне молодь до себе, аж до того, що попи організують футбольні майданчики біля церковних огорож, організують хори, які йдуть

до хат-читалень і співають...» (пер. з рос.) (Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma, 15-16).

Влада була серйозно занепокоєна суттєвим пожвавленням діяльності «релігійників» у другій половині 1936 – середині 1937-го рр. У записці, що у лютому 1937 р. була підготовлена відділом культпросвітроботи ЦК ВКП(б) для секретарів ЦК ВКП(б) Л. Кагановича, А. Андреева та М. Єжова повідомлялось, що: «...У районах, де закриті церкви, з'явилися роз'їзні попи, бродячі ченці, ясновидячі, пророки, створюються підпільні молельні в будинках колгоспників. У деяких районах посухи мали місце хресні ходи на поля. Церковники приділяють велику увагу організації церковних хорів, витрачаючи на них великі суми ... За відомостями з України ... попи, у зв'язку з опублікуванням проекту Конституції, в ряді місць намагалися організувати демонстрації за відкриття церков і направлення делегацій до Києва та до Москви» (пер. з рос.) (Russkaya pravoslavnaia 1996, 317).

До речі, лише за один місяць (з 29 березня по 1 травня) 1937 р. в УРСР віруючими було подано 270 заяв про відкриття молитовних будинків (тоді як за 8 місяців 1936 р. — 369 — Ю. В.), а також направлено 214 ходоків у відповідні інстанції (СДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 2). При цьому, як зазначалося комісією культів ЦВК СРСР самий «тон заяв став вимогливіше, наполегливіше» (пер. з рос.) (Russkaya pravoslavnaia 1996, 304).

У цілком таємних «Матеріалах про організаційну діяльність церковно-сектантської контрреволюції», що були підготовлені та розіслані у квітні 1937 р. на місця керівництвом НКВС УРСР, також йшлося про зростаючу «активність релігійників»: «Після утвердження сталінської Конституції в країні пожвавилася діяльність духовенства, церковників і сектантів, спрямована на підняття релігійної активності населення, і в наступній виборчій кампанії, вони, безсумнівно, намагатимуться добитися своїх позицій в радах» (пер. з рос.), — йшлося в цьому документі.

Далі зазначалося, що в країні існує «39000 зареєстрованих церковних організацій, що становить біля мільйона церковного активу, які представляють готові формування для антирадянської діяльності...

Вже є сигнали, що духовенство та церковний актив спрямовують свою діяльність на використання майбутньої виборчої кампанії для проведення своїх людей до рад... Церковний контрреволюційний актив під керівництвом попів і проповідників безперешкодно збирають підписи та гроші серед колгоспників, направляють своїх ходоків цілими делегаціями до центральних органів з клопотанням про відкриття церков. Духovenство стало здійснювати в масовому порядку релігійні обряди на дому у колгоспників, обробляючи їх в антирадянському дусі» (пер. з рос.) (Velikiy terror v Ukraini 2010, II, 449-450).

У органів безпеки викликав особливе занепокоєння величезний вплив духовенства на дітей та молодь: «...У багатьох районах попи здійснюють хрещення дітей шкільного віку, прищеплюючи їм дух фанатизму, вмовляючи не вступати в комсомольсько-піонерські та інші шкільні організації, відвідувати церкву і т. д. В окремих місцях існують підпільні кружки з навчання дітей Закону Божому...» (пер. з рос.) (Velikiy terror v Ukrain, 2010, II, 450).

Це був непоодинокий «сигнал» такого роду від правоохоронних органів. Заслуговує на увагу лист генерального прокурора УРСР Г. Железнодорожського секретарю ЦК КП(б)У М. Хатаевичу від 5 травня 1937 р. У ньому мова також йшла про «значне поживлення» релігійних настроїв в УРСР, починаючи з другої половини 1936 р. (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 5).

Г. Железнодорожський наголошував, що представники духовенства і віруючих «намагаються в антирадянському дусі тлумачити 122 (насправді ж 124 — Ю. В.) статтю нової сталінської Конституції». Зазначав, що «релігійники» підбурюють віруючих «звертатися до вищих органів влади з проханням про відкриття церков» (пер. з рос.) та що «поширюються випадки нелегального збору коштів на убрання церков та інші релігійні потреби» (пер. з рос.) і що «ця робота проводиться... звикористанням різного роду “странників”, “безымянных старцев” і т. і.» (пер. з рос.). Він висловив думку, що вся ця «релігійна пропаганда проводиться якимсь єдиним центром» (пер. з рос.) (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 5).

На Харківщині активізувалися представники так званої «тихонівської» течії РПЦ. Їхня активність виявилася у тому, що вони «організовували великі контрреволюційні групи» (пер. з рос.), які «розповсюджували провокаційні чутки про наступну війну, близьку загибель радвлади» (пер. з рос.) (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 6). Прокурор також обурювався тим, що тихонівці навіть «зв'язувалися з чужоземними консульствами, яких постачали різного роду відомостями» (пер. з рос.) (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 6). На Харківщині найбільш активні представники тихонівської течії були виявлені в Богодухові, Краснограді, Балаклії, Золочеві, а також в Сумах, Хоролі і Полтаві, що входили тоді до складу Харківської області (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 6).

Серйозне занепокоєння викликала й діяльність «істинно-православної церкви». «ІПЦ особливо небезпечна тому, що вона найбільш фанатична та використовує в антирадянській діяльності всі інші церковні і контрреволюційні течії» (пер. з рос.), — робив висновок Г. Железногорський (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7). Його увагу привернула й «контрреволюційна робота євангельських християн по м. Харкову, Охтирці» (пер. з рос.) та інших містах. Представники цієї общини вели «обробку» молоді, намагаючись відірвати її від радянської влади, від служби в Червоній армії, проти вступу в колгоспи тощо (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7). Пожвавилась в області й діяльність інших сект-баптистів, «трясунів», адвентистів сьомого дня, а також «національних релігійних груп, як-то: українських автокефалістів (Полтава, Харків), лютеранської церкви... єврейської общини (Харків...)» (пер. з рос.) (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7). І у той же час Г. Железногорський, нагнітаючи атмосферу антирелігійної істерії, безапеляційно та безпідставно стверджував, що «на Харківщині помічається поворот до фашистської орієнтації релігійних груп та сект» (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7). Він робив і відповідний висновок: «Треба думати, що контрреволюційні церковники намагатимуться використати під маскою «лояльності» вибори до рад, викинувши лозунгу (так у тексті — Ю. В.) «...несть бо власті, аще не от Бога...» (пер. з рос.), агітуючи під цим лозунгом

за обрання до рад своїх кандидатур» (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7).

Отже, союзна і республіканська влада не змінила свого відношення до релігії і церкви, висловлюючи, як і раніше, відверту недовіру цим інститутам. Більше того, посилена діяльність духовенства і віруючих, їх намагання скористатися проголошеною Конституцією свободою совісті спотворено подавалось як «контрреволюційна активність церковників». «Попівська агітація серед віруючих також іде по лінії пристосування, показних виступів “за радянську владу”, “за комунізм”. Мета церковників — приховати свою антинародну діяльність, розбити блок комуністів і безпартійних, обманути, приспати пильність, відволікти віруючих трудящих від впливу комуністичної партії, зберегти свій падаючий вплив» (пер. з рос.), — у такому спотвореному дусі «подавав» своїй читацькій аудиторії діяльність «релігійників» «Антирелигиозник» (Antireligioznik 1938, 52).

Тривога і розгубленість серед певної частини радянського керівництва перед пожвавленням конфесійного життя в країні призвели до того, що у середині 1937 р. (тобто лише через півроку після прийняття Конституції 1936 р.) до Сталіна звернувся один з керівників ВКП(б) Г. Маленков, який запропонував «вождю народів» взагалі скасувати закон від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», як такий, що створював «основу для оформлення найбільш активної частини церковників і сектантів в широко розгалужену ворожу радянській владі легальну організацію в 600 тисяч чоловік по всьому СРСР» (пер. з рос.). А тому як першочергове завдання висувалася вимога «покінчити у тому вигляді, як вони склалися, з органами управління церковників, з церковною ієрархією» (пер. з рос.). Проте, згадана пропозиція Г. Маленкова не була прийнята Сталіним, оскільки це могло б не лише негативно вплинути на зовнішній імідж країни, але й суттєво ускладнити контроль за релігійними конфесіями, підштовхнувши їх на перехід до нелегального становища (Odincov 1991, 61).

На думку О. Великанової: «Пожвавлення “релігійників” під час обговорення Конституції показало, що ця істинно народна інфраструктура невмерла після всіх тотальних репресій, антирелігійних

кампаній та руйнування інституційної ієрархії» (пер. з рос.) (Velikanova 2021). Для придушення цього масового руху віруючих і духовенства та для залякування суспільства сталінське керівництво в якості «відповіді» готувало масові репресії.

На Харківщині, як і в інших областях України, також відбувалося посилення релігійної діяльності. Особливістю цього процесу було те, що оживлення релігійного життя відбувалося в умовах продовження репресивної практики властей проти релігійного середовища. Так, в 1936–на початку 1937 рр. у Харкові були заарештовані та засуджені діячі УАПЦ (які й раніше переслідувалися владою): М. Кохно, В. Лапа, А. Кухаренко, М. Власенко, І. Гаращенко та ін. (Arhiv USBU v Kharkivs'kiy oblasti. Arhivno-kriminal'na sprava 01403 Garaschenko I. S.; Arhiv USBU v Kharkivs'kiy oblasti. Arhivno-kriminal'na sprava 035121. Po obvinenii Lari V. A., Davidenko P. I., Pevnogo I. T.; Martirologiya ukrayinskih cerkov 1987, 1040), архиєпископ РПЦ Інокентій (І. Летяєв) (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 5740, (Letyaev I.I.)), керівник євангелічно-лютеранської громади Харкова А. Ф. Майєр (DAKhO, f. R-6452, op. 5, spr. 949 (Mayer A. F.), арк. 149), а раніше, в 1934 р. —керівник євангелічно-лютеранської общини Харкова та України пробст (старший пресвітер) Г. Бірт (DAKhO, f. R-6452, op. 5, spr. 2427 (Birt G. Y.)), колишній керівник-пресвітер харківської общини адвентистів сьомого дня В. Г. Тарасовський — член Всесоюзної ради адвентистів сьомого дня (він до свого першого арешту у лютому 1934 р. працював у Харкові всеукраїнським уповноваженим адвентистів сьомого дня), який разом з 6 іншими керівниками своєї общини був у грудні 1936 р. знову заарештований та навесні 1937 р. знов засуджений до позбавлення волі, а невдовзі розстріляний у виправно-трудовому таборі на Далекому Сході (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 2602. Po obvinenii Nikonova S. F. i dr. po st. 54-10), представник юдейської громади, колишній викладач місцевого єшиботу М. В. Альперін (Arhiv USBU v Kharkivs'kiy oblasti Arhivno-kriminal'na sprava 037212. Po obvinenii Alperina M. V B.) та інші.

Не припинилася у цей час й практика властей щодо масового закриття церков і молитовень. Харківський облвиконком часто ухвалював (причому нерідко під час або напередодні святкування

великих християнських свят!) рішення про закриття одразу 2-4, 8, а то й 10-15 і більше храмів (ДАКхО, ф. Р-3858, оп. 6, спр. 13, арк. 3-7, 26 зв., 27, 112 зв., 113, 122 зв., 123; спр. 12, арк. 103 зв.-104; Спр. 10, арк. 520-520 зв.). Внаслідок масового закриття церков і молитовних будинків у Харківській області вже станом на 1 жовтня 1936 р. формально діючими залишалися тільки 22,2% відіхньої дореволюційної кількості (Ignatuscha 2004, 238). Така практика органів радянської влади грубо перешкождала віруючим громадянам реалізувати проголошене новою Конституцією право на свободу совісті.

В той же час у багатьох селах Харківщини органами НКВС було «викрито» факти збору підписів віруючими про відкриття раніше зачинених церков і молитовень. У самому Харкові серед харків'ян — віруючих співробітниками НКВС було зафіксовано численні розмови про необхідність відкриття раніше зачинених церков і молитовень (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177).

Але цим справа не обмежилася. У деяких районах міста «петиції» з вимогою відкрити раніше зачинені владою храми збирали тисячі підписів віруючих харків'ян. Так, за повідомленням керівництва Харківського обкому КП(б)У в Харкові (район Новоселівки), де місцевою владою у 1936 р. було закрито церкву, восени 1937 р. «2,5 тисячі релігійників, що мешкали у цьому районі, під керівництвом попів подали заяву до сектору культів міськради про те, щоб церкву відкрити» (пер. з рос.). Про такий «нечуваний» сплеск активності місцевих «церковників» в обласному центрі керівник обкому КП(б) У О. Осипов сповістив присутніх на обласному партійному активі (жовтень 1937 р.) (ДАКхО, ф. Р.2, оп. 1, спр. 712, арк. 13).

Окремі священнослужителі, ризикуючи свободою та життям, також наважувалися збирати підписи громадян за відкриття зачинених владою храмів. Наприклад, у с. Бугаївці на Харківщині місцевий священник О. Терновський ходив по дворах і збирав підписи односельців для того, щоб місцева влада відновила роботу зачиненої у жовтні 1935 р. церкви. Він зумів зібрати 25 підписів. При цьому О. Терновський казав людям: «... треба вимагати від радянської влади, щоб нам знову відкрили церкву» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р 6452, оп. 4, спр. 3784, арк. 23). У жовтні 1937 р.

він буде арештований і розстріляний НКВС за цю «контрреволюційну діяльність» (ДАКхО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 3784, арк. 25,27).

Віруючі, ризикуючи потрапити під «каток» репресій, направляли цілі делегації до місцевих органів влади з вимогами відкрити церкви, що стояли зачиненими. Так, газета «Безбожник» повідомила читацьку аудиторію: «Недавно з села Ольшани до Харківської міськради прибула досить дивна делегація... Вона з'явилася до міськради, щоб вимагати відкрити до попівського Різдва церкву, яка давно вже стояла в Ольшанах на замку» (пер. з рос.), — писав кореспондент цієї газети (Yevgen'ev 1939 b). Зі селища Дергачі до Харківської міськради також прибула делегація віруючих «тихонівської орієнтації», щоб просити дозволу на відкриття церкви у цьому населеному пункті (Yevgen'ev 1939 b).

Подібні факти були тоді непоодинокими. І хоча такі спроби не давали віруючим бажаного результату, вони свідчили про незламність їхнього релігійного духу та непохитність їхньої віри, намагання відновити не заборонену законом і, зокрема Конституцією 1936 р. діяльність храмів і молитовень.

Помітно посилювався вплив на населення з боку сектантських громад, які зуміли організувати і налагодити роботу різного роду гуртків. За інформацією одного з керівників Харківського міського КП(б)У «церковники» у Дзержинському районі Харкова «організували читання Біблій [так у тексті його виступу — Ю. В.], співи у хоровому гуртку, залучаючи у цю роботу молодь» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 277, арк. 108).

Особливу активність виявляли (за повідомленням органів КП(б)У) представники баптистських громад. Так, баптистська община (осінь 1937 р.) у Жовтневому районі міста у своєму молитовному будинку організувала хорові гуртки, гуртки крою і шиття, шахові, шашечці тощо. У такий спосіб баптисти зуміли «залучити доволі значну кількість молоді» (пер. з рос.). Це при тому, що участь у роботі такого гуртка не була безкоштовною (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 712, арк. 13-14).

Газета «Харьковский рабочий» у листопаді 1937 р., характеризуючи активну діяльність баптистів на підприємствах міста зазначала: «На заводі “Світло шахтаря”... нещодавно двоє робітників прийняли

баптистське хрещення. На цьому ж заводі баптистські агітатори дуже часто під час бесід у цеху сиплять цитатами з Біблії, Євангелія. На селікатному заводі релігійники використовують кожний зручний момент. Все це вони намагаються робити з максимальною конспірацією» (пер. з рос.) (Petrova 1937).

Баварський район Харкова взагалі характеризувався партійними керівниками міста, як такий, що «забруднений різним баптистським елементом» (пер. з рос.). Тут відбулася організована баптистами «вилазка з музикою та співами... за участю молоді» (пер. з рос.) (DAKhO, f. P-2, op. 1, spr. 712, ark. 38).

Але навіть ті, хто був вихований в атеїстичному дусі і вороже ставився до баптистів були змушені визнавати досить вміле використання ними хорового мистецтва під час богослужінь. Так, в одному з доносів до Харківського облуправління НКВС (липень 1937 р.) про активізацію діяльності баптистів у районі Основи читаємо наступне: «коли проходиш повз цей будинок» (де на богослужіння збиралися баптисти з усього району), «...ти чуєш “дивні” співи. Вони підібрали такий хор, такі голоси в ньому, що невільно зупиняєшся та зачаровано слухаєш, проти власного бажання...» (пер. з рос.). А серед тих, хто відвідував ці баптистські богослужіння, спостерігалось «дуже багато молоді» (пер. з рос.) (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 4064, ark. 7 zv.).

Характеризуючи зростаючу активність баптистської громади у Харкові (жовтень 1937 р.) секретар міському КП(б)У О. Осипов визнавав: «Тут у місті, зараз посилилась діяльність цих баптистів, активізувалася агітація цієї релігійної секти, йде вербовка. Вони доходять до гуртожитків, ідуть у робітничі будинки, проводять релігійну пропаганду не лише серед старих, але й молоді». Повідомлялося і про факти хрещення баптистами представників молоді та робітників підприємств. Через баптистів, зробив висновок О. Осипов «...діють приховані контрреволюціонери дуже організовано та наполегливо» (пер. з рос.) (DAKhO, f. P-2, op. 1, spr. 712, ark. 12, 13).

Але активізували діяльність не лише баптисти. Так, у Зміївському районі за повідомленням голови Першотравневої сільради Дурнова

представники громади суботників намагалися створити свій гурток. В Чугуївському районі, де саме в той час Тернівська сільрада активно «збирала» підписи громадян за закриття діючої місцевої церкви, в будинку місцевого жителя Т. С. Чурилова понад 40 «церковників» збиралися (причому без дозволу райвиконкому і сільради) для проведення богослужіння (Але представники місцевої влади були впевнені у тому, що це зібрання «церковників» пов'язано з наступними виборами) (ДАКхО, ф. Р-3858, оп. 2, спр. 51, арк. 10).

Подекуди рішучий спротив віруючих діям влади змушував останню йти назустріч їхнім вимогам. Так, згідно свідощтву одного з комсомольських активістів, зробленому ним на пленумі Харківського обкому комсомолу (травень 1938 р.), віруючі «у Чугуївському районі організували там похід [проти місцевої влади — Ю. В.] тому, що був заарештований один піп» (пер. з рос.). Місцева влада тоді настільки розгубилася, що «члени сільради... стали займатися підшукуванням іншого попа» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 12, арк. 203).

У Харківському регіоні спостерігалось серйозне занепокоєння місцевого керівництва зростаючою «активністю церковників» в умовах підготовки до виборів в органи державної влади. Так, у доповіді першого секретаря Харківського обкому та горкому КП(б)У М. Гикала на III-й обласній конференції КП(б)У (травень 1937 р.) чимало місця було відведено питанню боротьби з релігією. У його виступі йшлося проте, що «...щоцерковникипідкерівництвомхарківськогомитрополита Одінцева (керував Харківською єпархією «живої церкви» у 1935–1936 рр.) викинули зараз гасло про єдиний фронт, у тому сенсі, що всі свої суперечки, маленьку бійку, яку вони між собою колись вели — згорнути та єдиним фронтом виступити на виборах, щоб будь-що протягнути своїх людей. Теж саме роблять і всілякі сектантські групи, баптисти, евангелісти та інші. Більше того... всі сектантські групи за останній час чималу роботу розгорнули у зв'язку з воєнною небезпекою у капіталістичному оточенні, у якому знаходиться наш Радянський Союз» (пер. з рос.). Очільник обласного комітету КП(б)У висловив явне (хоча й безпідставне) занепокоєння, що «...вони [тобто «церковники» —

Ю. В.] розгортають величезну роботу... щоб молодь нашу захопити і серед молоді вести боротьбу за відмову від вступу до Червоної армії... Тут лише одними органами НКВС, органами каральними ми не можемо обмежитися» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 609, т. 1, арк. 84-85).

У виступі «шефа» обласного НКВС С. Мазо (травень 1937 р.) на цій же конференції КП(б)У також йшлося про зростання активності «церковників»: «вони [тобто «церковники» — Ю. В.] у цілому ряді районів проявляють шалену активність». За його словами у м. Зінькові [годі це місто входило до складу Харківської області — Ю. В.] «з'явився піп, який був зі спеціальним завданням з Полтави — підготувати віруючих до виборів. Церковники розвивають роботу з відкриття церков, розвивають антирадянську агітацію тощо. Замість того, щоб протиставити цій агітації масову політичну просвітницьку роботу, місцеві ради протиставлять їй голе адміністрування, незаконно закривають церкви та вживають цілу низку інших заходів, що, звичайно, викликає велике невдоволення віруючих» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 610, арк. 137). Але свій виступ Мазо завершив іншим «висновком»: «... в наших умовах церква є єдиною легальною нерадянською організацією у нашому Радянському Союзі, і, зовсім природно, ці легальні можливості будуть найширшим чином використані» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 610, арк. 138).

Очільник Харківського обкому та міському КП(б)У М. Гикало на міській партконференції КП(б)У (травень 1937 р.) також безапеляційно запевняв присутніх: «Політичне завдання [«релігійників» — Ю. В.] полягає у тому, що вони збираються організовано виступити на виборах до рад депутатів трудящих, щоб провести до складу рад своїх представників» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 179). «Зараз церковники, — наголошував М. Гикало, — проводять роботу з агітації у частині певних кандидатур, яких вони намічають ... Я говорив у свій час, що в одній сільраді проводили перевірочні вибори на всіх підставах таємного голосування і до сільради, при наявності комуністів і комсомольців до керівництва було обрано попа, куркулів» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 180).

Як бачимо, спроби віруючих і представників духовенства взяти участь у виборах за новим законодавством, представниками радянсько-компартійної номенклатури сприймалися з острахом, як потенційна загроза своєму становищу та, навіть більше, розцінювалися як претензії з боку «церковників» на участь у владі.

Очевидно, для того, щоб навчити представників духовенства та членів їхніх родин «правильному» розумінню нової Конституції в одному з районів Харківщини за розпорядженням місцевого керівництва був навіть організований гурток що складався «виключно з попів та їхніх дружин» для «вивчення положень сталінської Конституції» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, spr. 609, ark. 90; spr. 617, ark. 22). Але потім в обкомі КП(б)У цей крок розцінили як «політичну помилку».

Тема наступних виборів до рад та можливість з боку «церковників і сектантів» вплинути на виборчий процес тривалий час перебувала у центрі постійної уваги радянських «компетентних органів». Керівництво НКВС УРСР у таємній телеграмі, надісланій начальникам обласних управлінь НКВС республіки 27 вересня 1937 р. попередило останніх, що «невиявлені та невикриті вороги народу» в «тому числі церковно-сектантські та куркульські елементи активізують свою роботу, намагаючись використати наступну виборчу кампанію для боротьби з партією і радянською владою...» (пер. з рос.). Щоби перешкодити цьому, заступник наркома НКВС УРСР М. А. Степанов поставив перед місцевими органами державної безпеки наступні завдання: по-перше, «своєчасно вилучити антирадянський елемент, що намагатиметься використати передвиборчу кампанію в антирадянських цілях, звернувши особливу увагу на антирадянську діяльність церковників і сектантів, які намагатимуться ... використати вплив на релігійно настроєних трудящих...» (пер. з рос.). А, по-друге, вимагав «розгорнути агентурно-освідомчу роботу... і нагляд за діяльністю антирадянських елементів» (пер. з рос.) (Velikiy terror v Ukraini 2010, I, 141-142). І це було лише початком (свого роду «прелюдією») широкомасштабної репресивної кампанії, проти духовенства і віруючих, яка вже почала розгортатися.

У доповіді керівника Харківського міського КП(б)У В. Литвинова (травень 1938 р.) пролунала інформація, що під час виборів до Верховної Ради СРСР (1937 р.) на виборчих дільницях Харкова «церковники збирали трудящих і запевняли їх не голосувати за кандидатів блоку комуністів і безпартійних» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 277, ark. 111).

Так, в Орджонікідзевському районі Харкова на одну з дільниць зайшов якийсь невідомий «церковник» і закликав виборців не брати участь у голосуванні, говорячи: «Ви — люди святі, праведні і вам не можна голосувати за безбожників» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 277, ark. 108), а на виборчій дільниці № 104 група баптистів «відкрито» проводила «вербування» до своєї громади присутніх домогосподарок (Petrova 1937).

На виборчій дільниці Харківщини під час проведення передвиборчих зборів приходили й священнослужителі. Деякі з них ставили агітаторам «незручні запитання». Таким постійним відвідувачем однієї з виборчих дільниць Харкова, що систематично ставив перед агітаторами «питання провокаційного характеру» виявився (як потім з'ясували «компетентні органи») колишній священник с. Борова Григорович. Такі дії розцінювалося місцевими функціонерами КП(б)У як «антирадянська агітація» (Petrova 1937). Через деякий час його репресували органи НКВС.

У цей час представники церковних громад стали активніше звертатися до місцевих органів КП(б)У із заявами про відвід тих або інших кандидатів, висунутих владою у депутати рад. Так, під час виборів до Верховної ради, що відбувалися у Харкові на території району Журавлівки, представники сектантських громад неодноразово приходили до місцевого райкому КП(б)У та висловлювали свою незгоду з висунутою владою кандидатурою. І райком змушений був кожного разу реагувати на такі заяви «релігійників» та знову і знову займатися відповідними перевітками (однак, і внаслідок перевірок усі претензії «релігійників» до провладних креатур кожного разу визнавалися компартійними органами необґрунтованими) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 383, ark. 62-62 zv.).

Отже, з боку радянської номенклатури як в центрі, так і на місцях спостерігалися серйозні побоювання того, що в умовах таємного голосування, коли за новою Конституцією 1936 р. були зняті формальні обмеження для участі у виборах представників духовенства і колишніх «експлуататорських класів», до органів вищої та місцевої влади могли потрапити політичні суперники ВКП(б) (Kul'chickiy 2013, 604), а відтак, і виникнути потенційна загроза більшовицькій монополії на владу.

Вельми цікаву думку про безпосередній зв'язок великого терору зі зміною виборчих процедур згідно чинним нормам Конституції 1936 р. висловив С. В. Кульчицький: «Найбільш імовірно, хоча документально підтвердити це неможливо, що причиною небачених за масштабами пошуків “ворогів народу” — саме в 1937 р. стала потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур. Вибори до Верховної Ради СРСР були намічені в день прийняття Конституції на “найближчий час”. Однак вони були відкладені більше ніж на рік, до 12 грудня 1937 р. Виборчий бюлетень народу довірили тоді, коли довели його терором до певної кондиції» (Kul'chickiy 2013, 604).

Перепис 1937 р. (дані якого довгий час були утаємничені) свідчив, що не дивлячись на тривалу антирелігійну боротьбу, переважна частина населення СРСР лишалася віруючою. В Україні 50,4 % дорослого населення (тобто віком понад 16 років) було віруючим. У сільській місцевості цей показник дорівнював 57,5 % (Kul'chickiy 2013, 617). У Харківській області, за інформацією М. Гикала, «частка релігійних людей» становила 56,2 %, а по Харкову — 40,6 % (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 611, арк. 145). І це був серйозний виклик антирелігійній політиці радянської влади. Фактично, це була констатація приголомшливої поразки, очевидного провалу сталінської «безбожної п'ятирічки».

Слід зазначити, що ще напередодні проведення загальносоюзного перепису населення на Харківщині до керівництва Харківського обкому КП(б)У 2 січня 1937 р. звернулися уповноважені з питань проведення перепису населення Супрун і Пуйло з доповідною запискою. В ній висловлювалося явне занепокоєння з приводу великої кількості позитивних відповідей на питання про свою релігійність у попереднє заповнених опитаними робітниками підприємств переписних

аркушах [анкетах — Ю. В.]. Зокрема зазначалося, що вже «... у перший день попереднього заповнення переписних аркушів Всесоюзного перепису населення 1937 р. нами ... встановлено, що у багатьох випадках на питання п'яте «релігія» даються стверджувальні відповіді. Особливо багато таких випадків є у гуртожитках і бараках, де мешкають робітники ... В бараках Салтівського містечка, в яких мешкають більше 7 тисяч робітників заводів “Серп і молот”, “ХЕМЗ” та інших також є дуже велика кількість випадків, коли на питання про “релігію” було дано стверджувальну відповідь. Звертає на себе увагу той факт, що серед тих, хто записався віруючим є великий відсоток робітничої молоді (чоловіків і жінок)» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р. 2, оп. 1, spr. 260, ark. 556).

Поряд з таким демонстративним визнанням себе віруючим опитаними громадянами, автори записки також вказували і на численні факти приховування опитуваними своєї релігійності: «Мають місце з боку окремих громадян випадки категоричної відмови відповідати на 5-те питання — про “релігію” (Харків, Карлівка, Ізюм)» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р. 2, оп. 1, spr. 260, ark. 557).

Отже, наведений документ показує, що не дивлячись на багаторічне переслідування релігії та агресивну масовану атеїстичну пропаганду, навіть серед такої соціальної групи як робітники («опора диктатури пролетаріату»), а також серед молоді зберігався дуже значний відсоток віруючих. Але в атмосфері страху, підозрілості та нагнітання антирелігійної істерії чимало громадян вважало за краще приховати свою релігійність і зовсім не відповідати на це питання перепису. Приховування віруючими своєї релігійності було своєрідним механізмом її збереження в тих важких обставинах.

Проте в «найкращих традиціях» тієї доби отримані партійними керівниками дані тлумачилися як «пережитки капіталізму у масовій свідомості». Як був змушений публічно визнати (на XIII з'їзді КП(б)У у травні 1937 р.) секретар ЦК КП(б)У П. Любченко: «Перепис населення свідчить про те, наскільки сильні пережитки капіталізму в свідомості людини, зокрема у такій сфері, як релігійні забобони. ... Але треба враховувати, що значна частина записалася тому, що є переконано релігійна» (пер. з рос.) (Socialistichna Kharkivschina 1937).

Та найбільше тодішнього керманіча КП(б)У непокоїло інше: «Треба пам'ятати одне. У 1920–1930-х рр. наші вороги, зокрема петлюрівці, використовували церкву як свою основну базу в роботі проти нас ... Не підлягає сумніву, що так звані церковні активісти й петлюрівські недобитки і тепер спробують тут окопатися для того, щоб знайти собі масову базу для роботи проти нас» (Socialistichna Kharkivschina 1937).

Отже, вище компартійне керівництво, як і раніше, не дивлячись прийняття нової Конституції, продовжувало дивитися на церкву та релігію як на легально діючого ідеологічного ворога радянської держави, який за певних обставин може згуртувати навколо себе широкі маси віруючих для боротьби зі сталінським режимом. Це викликало серйозне занепокоєння у представників владних структур, особливо на місцях, побоювання за своє майбутнє. Тож, зовсім не випадково, як на це вже звертали увагу деякі дослідники, що саме проти віруючих і «церковників», у першу чергу, згідно наказів НКВС від 27 березня, 25 квітня та 8 червня 1937 р. були організовані репресивні операції (тобто ще до настання великого терору), тоді як проти куркулів та інших «антирадянських елементів» такі операції розпочалися пізніше — з кінця липня — на початку серпня 1937 р. (Velikanova 2021).

Надзвичайно сильно непокоїло владу і те, що віруюче населення, не дивлячись на всі антирелігійні заходи, на всі намагання властей витіснити релігію з публічної сфери життя, не приховувало своєї релігійності, своїх релігійних почуттів і продовжувало відкрито брати участь у святкуванні релігійних свят і відправленні релігійних обрядів — у святкуванні Великодня та інших церковних свят, освяченні пасхальних куличів («пасок»), хрещенні, сповіді, говінні і т. д. Сучасні дослідники відносять виконання релігійних обрядів віруючими до форм активного спротиву атеїстичній владі (Kalinina 2012, 184; Shlihta 2011, 26). Один з керівників Харківської обласної ради воєвничих безбожників Ткачов, очевидно не надто довіряючи спостереженням своїх підлеглих щодо дійсних «масштабів» прояву релігійності харків'янами, вирішив побувати у церквах Харкова під час святкування

Пасхи Христової 28 квітня 1935 р. з метою особисто перевірити склад «відвідувачів» храмів. Він відвідав церкви на Новоселівці, Холодній Горі та Благовіщенський собор. За його спостереженнями серед тих, хто відвідував богослужіння у цих храмах було «виявлено переважну частину жінок від 30 років і старше, також значну кількість робітників і колгоспників, а також підлітків шкільного віку та трудової інтелігенції» (пер. з рос.) (DAKHo, f. R-1606, op. 1, spr. 442, ark. 38).

Під час Різдва (1935 р.) було зареєстровано численні випадки, коли діти-школярі шедрували, колядували, ходили з Різдвяною зіркою. Такі випадки мали місце в с. Слатині, Сороківці, Черкаській Лозовій, Васищеві, Лизогубівці, Мерефі, Люботині та інших населених пунктах Харківщини. А в Безлюдівці в різдвяних обрядах постійну участь брали й діти дошкільного віку (Gorvat 1935 b, 69). В с. Циркуни (це 15 км від Харкова) «відвідування учнями церкви та сектантських молитовень зробилося звичайним явищем», — обурювався якийсь з дописувачів «Безвірника» (Chefranov 1935, 11). Напередодні різдвяного посту у Циркунах у місцевій церкві проводилось по 10 вінчань, а серед тих, хто здійснював обряд вінчання, вступаючи в шлюб, були комсомолки. У цьому ж селищі діяла і громада євангелістів з «пересувним» пресвітером (Gorvat 1935 a, 28).

Однією з форм спротиву було розповсюдження серед віруючих листів релігійно-містичного змісту так званих «листів щастя». Як зазначав автор зазначеної вище статті М. Горват (до речі, один з керівників харківського осередку СВБ), опублікованій у «Безвірнику», напередодні та у дні святкування Різдва у таких селищах Харківщини як Безлюдівка, Черкаська Лозова, Сороківка, Васищево, Лизогубівка та Мерефа, а в самому Харкові — на Москалівці та на Холодній Горі «поширювалися контрреволюційні рукописні листівки, що їм було надано форму “молитви”, адресовані “віруючим читачам”. Ці “молитви” містили в собі... залякування божими карами за активну участь в соціалістичному будівництві тощо» (Gorvat 1935 b, 69). Окрім цих «... листівок, — зазначав М. Горват, — церковники й сектанти ширили також і усно шкідницькі брехні, казки «про “чудеса”, “знаменія”, “пророцтва”, про всілякі нещастя та лиха і тому подібне» (Gorvat

1935 б, 69). У травні 1937 р. генпрокурор УРСР Г. Железнодорожський доповідав у центр про те, що у Харківській області серед населення поширювалися (за допомогою школярів!) листівки релігійного змісту. Зокрема листівка «...В городе Иерусалиме был слышен голос Господень...» з пропозицією всім, хто одержав листівку, далі розповсюджувати її у 9 примірниках (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 5-6). Звичайно, що подібні прояви релігійного життя влада однозначно кваліфікувала як «пожвавлення контрреволюційної роботи релігійних громад» (пер. з рос.) (DAKhO, f. R-1606, op. 1, spr. 442, ark. 167).

У наступний час ситуація не надто змінилася. Так, у своєму виступі на Харківській міській конференції КП(б)У (травень 1937 р.) секретар Харківського обкому та міському КП(б)У М. Ф. Гикало з явним роздратуванням нагадав аудиторії про численні факти незгасаючого релігійного життя у місті та області: «Яскравою ілюстрацією цього пожвавлення є відвідування церков у передпасхальні та пасхальні дні. У перший день Пасхи [1937 р., яка тоді припала на 2 травня, тобто на “травневі свята” — Ю. В.] у чотирьох церквах Харкова було понад 30 000 чоловік. В одному лише соборі було 7 тис. чол. ... Навіть справа дійшла до того, що у зв'язку з тим, що у деяких церквах, завдяки великому скупченню народу, мали місце непритомлення... Ще більша цифра припадає на говівших, яких було 50 тис. чол., при чому у с. Вільшани церкву щоденно відвідували для говіння понад 600 чол. Прибуток церковних організацій складав суму понад 100 тис. крб. Було освячено біля 15 тис. пасок» (пер. з рос.) (DAKhO, f. P-69, op. 1, spr. 252, ark. 177-178).

«Усі церкви [на Пасху — Ю. В.] були настільки переповнені людьми, що об 11 годині ночі не можна було проникнути до церкви і тому духовенство влаштувало додаткові моління у церковних будинках. Це відбувається у Харкові, при нинішній [нашій — Ю. В.] величезній силі, при величезній кількості робітників, при великій партійній організації, при нашій грамотності...» (пер. з рос.), — обурюючись на конференції М. Гикало (DAKhO, f. P-69, op. 1, spr. 252, ark. 177).

Не пройшли повз уваги М. Гикала й деякі «інновації» харківських священнослужителів при відправленні обрядів: «Попи, враховуючи великий вплив віруючих, перебудувалися у своїй роботі та застосовували низку спрощених методів при здійсненні обрядів... Якщо раніше паски освячували після закінчення служби, то в цьому [році — Ю. В.] почали святити з вечора... Замість того, щоб кожную дитину, над якою здійснювався обряд хрещення, занурювали у воду, [тепер — Ю. В.] обливали одразу до 10 чоловік. Якщо раніше, сповідь проходила над кожним говіючим, то зараз сповіді проводяться гамузом по 15 чоловік: перехрестив 15 чоловік і кінець» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177). Про те, що така ситуація з відправленням релігійних обрядів була результатом шаленої боротьби з «релігійним дурманом» і склалася внаслідок масового закриття храмів і суттєвого зменшення числа духовенства (зокрема внаслідок репресій) у очільника обкому КП(б)У — ані пари з вуст.

Хоча керівник харківської обласної організації КП(б)У, запитуючи присутніх на пленумі: «чи значить, що всі ці релігійно настроєні люди проти нас?», сам же на поставлене питання негативно відповів: «Ні. Це ні в якій мірі не значить», проте в «найкращих традиціях» радянського атеїзму продовжував твердити (немов «мантру»): «... Релігія — це дурман... релігія — це один з пережитків капіталізму у свідомості людей...» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177).

Одним з наслідків цього виступу було те, що 15 червня 1937 р. бюро Харківського міськкому КП(б)У зобов'язало міську раду Харкова «намітити і провести в життя необхідні заходи з податкової політики щодо релігійних установ» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 377). Іншими словами, мова йшла про те, щоб міський орган влади суттєво посилив податковий тиск на релігійні конфесії. Так, економічні заходи удушення релігійних громад суттєво доповнювали політичні репресії та ідеологічний тиск щодо духовенства і віруючих, як дієві методи боротьби з «релігійними пережитками минулого».

До речі, за повідомленням органів державної безпеки, що регулярно надходили до найвищого політичного керівництва

СРСР, в різних регіонах країни відбувалися аналогічні процеси. Віруючі, не обмежуючись одними розмовами не лише збирали підписи щодо відкриття зачинених храмів, але й подекуди самовільно намагалися відкривати такі церкви і молитовні будинки, посилаючись на Конституцію (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177). Як було вже сказано вище, про подібні факти розповідали й делегати люднево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р.

Але найбільшою несподіванкою для керівництва Харківського обкому КП(б)У було те, що «серед тих, хто відвідував у ці дні церкву було до 20 % молоді» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177). «У соборі навіть є постійна група відвідувачів-студентів університету. До 15 % було [представників — Ю. В.] інтелігенції та службовців, у тому числі видні професори м. Харкова — Федоров, Попов, Милославський, Куденцов та інші» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177). Газета-орган «Безбожник» з обуренням повідомила читацьку аудиторію, що «у Харківських церквах одночасно у вихідні дні скупчувалися по 50-80 подружжів, що приносили хрестити дітей» (пер. з рос.). Серед тих, хто хрестив дітей було чимало комсомольців (Yevgen'ev 1939 a). «Нам треба боротися за молодь» (пер. з рос.), — робив невтішний висновок М. Гикало (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 611, арк. 147).

Про пошкваллення діяльності інших релігійних громад, зокрема баптистів повідомив учасників обласного активу КП(б)У (вересень 1937 р.) Ще один з керівників Харківського обкому КП(б)У О. Осипов: «Тут у місті, зараз посилилась діяльність... баптистів, активізувалася агітація цієї релігійної секти, йде вербування. Вони ходять у гуртожитки, ідуть у робітничі будинки, ведуть релігійну пропаганду не лише серед старих, але й молоді» (пер. з рос.). У своєму виступі Осипов навів численні факти хрещень молодих людей — учнів шкіл, студентів та інших баптистами та євангелістами. Він зробив зловісний висновок у тому дусі, що через баптистів та інших сектантів «... діють приховані контрреволюціонери дуже організовано та наполегливо» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р. 2, оп. 1, спр. 712, арк. 12-13).

Ще одна обставина обурювала партійне керівництво Харківської області, а саме те, що «...усі ці церковники, вони зараз

великий зв'язок мають з фашистськими, іноземними державами і т. д.» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, ор. 1, спр. 609, арк. 86). Але ж у чому саме виявився цей зв'язок? Як зазначив Гикало: «Ці факти виявляються навіть по Харкову. Коли у нас ціла низка релігійних людей під керівництвом релігійних церковників [так у тексті його виступу — Ю. В.] вони навіть пішли на те, щоб відправитися до консула з протестом, що їх затискають. Цю обставину не можна недооцінювати...» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, ор. 1, спр. 609, арк. 86). Отже, на Харківщині мали місце звернення представників релігійних конфесій до іноземних консульств за допомогою проти релігійних утисків. Це була одна з форм спротиву віруючих і духовенства антирелігійній практиці влади. Подібні дії розцінювалося представниками владних структур як вияв «контрреволюційної активності церковників».

М. Гикало був змушений звернути увагу на ще на одне розповсюджене у цей час явище: «За даними органів НКВС у Харківській області блукають до ста чоловік колишніх ченців, черниць, прочан, пророків, прозорливих Богородець і всілякої нечесті. Всі займається активною антирадянською контрреволюційною агітацією, розповсюджують всілякі контрреволюційні чутки серед населення. Більшість блукаючих елементів страждають фізичними недоліками: той каліка, той сліпий, той кульгавий» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, ор. 1, спр. 609, т. 1, арк. 85-86).

При цьому найбільше турбувало М. Гикала те, що такі «мандрівні пророки» та інші користувалися великою повагою у віруючих, а тому влада певний час (за висловом Гикала) не наважувалася «... по відношенню до них... вживати заходи карального порядку» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, ор. 1, спр. 609, т. 1, арк. 86), очевидно, побоюючись викликати негативну реакцію та можливі масові заворушення серед віруючого населення Харкова і області.

Отже, у середині 1930-х рр., радянське керівництво послаблює антирелігійний натиск, намагаючись створити собі позитивний імідж як на міжнародній арені, так і всередині країни. 1936 р. приймається нова Конституція, що породила у суспільстві ілюзорні (як виявилось невдовзі) надії на лібералізацію існуючого режиму та його відносин

з релігійними конфесіями. Це спричинило посилення релігійної діяльності духовенства і віруючих.

Вона виявилася у формі публічного відправленні віруючими релігійних обрядів, збиранні ними підписів за відкриття закритих владою храмів, створення релігійними громадами різних не заборонених законодавством гуртків тощо. Така активність «релігійників», що не виходила за межі норм радянського законодавства, в основному зводилася до пред'явлення вимог представникам влади відносно виконання ними положень Конституції 1936 р. щодо свободи совісті. Зустрічаючись з протидією владних структур в реалізації своїх законних прав, віруючі чинили спротив, що виявлявся у різних формах.

Послаблюючи атеїстичний штурм суспільства, тоталітарна влада йшла лише на другорядні (та здебільшого декларативні) поступки, що не торкалися основ її антирелігійної політики, оскільки програмна мета ВКП(б) на побудову безрелігійного суспільства залишалася незмінною. Зберігалися у «недоторканому виді» й адміністративно-репресивні методи «впливу» на релігійне середовище та практика закриття владою ще діючих храмів. У радянсько-компартійної номенклатури, що, як і раніше, вбачала (виходячи з «класово-ідеологічного підходу») у церкві та релігії легально діючого «класового ворога», навіть така вельми обмежена законодавством релігійна діяльність духовенства і віруючих викликала серйозне занепокоєння, особливо в умовах підготовки до виборів до органів влади. Будь-яке посилення релігійного життя сприймалося представниками номенклатури як вияв «контрреволюційної активності церковників і сектантів», а найбільш ефективним методом створення безрелігійного суспільства визнавався державний терор.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Arhiepiscope Onufriy. Istoriya Khar'kovskoy eparhii (1799–2009). Khar'kov, 2009. (In Russian)

Архиепископ Онуфрий. История Харьковской епархии (1799–2009). Харьков, 2009.

Архів USBU в Kharkivs'kiy oblasti. Arhivno-kriminal'na sprava 01403 Garaschenko I. S. 63 ark. (In Russian)

Архів УСБУ в Харківській області. Архівно-кримінальна справа 01403 Гаращенко І. С. 63 л.

Архів USBU v Kharkivs'kiy oblasti. sprava 035121 Arhivno-kriminal'na sprava 035121. Po obvineniiu Lapi V. A., Davidenko P. I., Pevnogo I. T. 276 ark. (In Russian)

Архів УСБУ в Харківській області. Архівно-кримінальна справа 035121. По обвиненію Лапи В. А., Давыденко П. І., Певного І. Т. 276 л.

Архів USBU v Kharkivs'kiy oblasti. Arhivno-kriminal'na sprava 037212. Po obvineniiu Alperina M. V. E. po st. 54-4. 101 ark. (In Russian)

Архів УСБУ в Харківській області. Архівно-кримінальна справа 037212. По обвиненію Альперина М. В. Е. по ст. 54-4. 101 л.

Babenko, L. *Radyanski organi derzhavnoyi bezpeki v sistemi vzayemovidnosin derzhavi i pravoslavnoyi cerkvi v Ukraini (1918 – seredina 1950-h rr.)*. Poltava, 2014. (In Ukrainian)

Бабенко, Л. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)*. Полтава, 2014.

Bezbojnik, 21 serpnua, no. 8, 1937. (In Russian)

Безбожник, 21 серпня, № 8, 1937.

Central'niy Derzhavnyi Arhiv Gromads'kih Ob'ednan' (CDAGO) Ukraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, 39 ark. (In Russian)

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, 39 арк.

Chefranov, O. Za yakist' antyrelihiinoi roboty v shkoli. *Bezvirnyk*, no. 1, 1935, s. 11-15. (In Ukrainian)

Чефранов, О. За якість антирелігійної роботи в школі. *Безвірник*, № 1, 1935, с. 11-15.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-6452, op. 1, spr. 5740 (Letyaev I. I. 20.07-27.12.1936 r.), 59 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-6452, оп. 1, спр. 5740 (Летяев И. И.), 59 арк.

DAKhO, f. R-6452, op. 5, spr. 2427 (Po obvineniiu Birt G. Y. 15.01-23.02.1934), 75 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 2427 (По обвиненію Бірт Г. Я. 15.01-23.02.1934 р.), 75 арк.

DAKhO, f. R-6452, op. 5, spr. 949 (Mayer A. F. 20.09.1936-10.06.1937), 159 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 949 (Майер А. Ф. 20.09.1936-10.06.1937 р.), 159 арк.

DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 2602 (Po obvineniiu Nikonova S. F. i dr. po st. 54-10. 05.09.1936-07.06.1937), 256 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр 2602 (По обвинению Никонова С. Ф. и др. по ст.54-10. 05.09.1936-07.06.1937 г.), 256 арк.

ДАКХО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3784 (Po obvineniu Ternovskogo A. M. 09-15.09.1937), 26 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 3784 (По обвинению Терновского А. М. 09-15.09.1937 г.), 26 арк.

ДАКХО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 4064 (Po obvineniu Oleynika S. P. po st. 54-10), 53 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 4064 (По обвинению Олейника С. П. по ст. 54-10), 53 арк.

ДАКХО, ф. Р. 2, оп.1, spr.712, 94 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П. 2, оп. 1, спр. 712, 94 арк.

ДАКХО, ф. Р. 2, оп. 1, spr. 260, 560 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. П-2, оп.1, спр. 260, 560 арк.

ДАКХО, ф. Р-3858. оп. 2. spr. 51, 13 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-3858, оп. 2, спр. 51, 13 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 252, 1079 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. П.-69, оп. 1, спр. 252, 1079 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 383, 213 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. П.-69, оп. 1, спр. 383, 213 арк.

ДАКХО, ф. Р-2, оп. 1, spr. 609, т. 1, 131 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. П-2, оп. 1, спр. 609, т. 1, 131 арк.

ДАКХО, ф. Р-2, оп. 1, spr. 610, 181 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. П-2, оп. 1, спр. 610, 181 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 611, т. 3, 148 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. П-69, оп. 1, спр. 611, т. 3, 148 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 617, 157 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. П-69, оп. 1, спр. 617, 157 арк.

ДАКХО, ф. R-1606, оп. 1, spr. 442, 202 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-1606, оп. 1, спр. 442, 202 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 277, 591 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. П-69, оп. 1, спр. 277, 591 арк.

ДАКХО, ф. Р-3858, оп. 6, spr. 13, 402 ark. (In Russian)

- ДАХО, ф. Р-3858, оп. 6, спр. 13, 402 арк.
- ДАКхО, ф. Р-3858, оп. 6, спр. 10, 681 арк. (In Russian)
ДАХО, ф. Р-3858, оп. 6, спр. 10, 681 арк.
- ДАКхО, ф. Р-3858, оп. 2, спр. 52, 8 арк. (In Russian)
ДАХО, ф. Р-3858, оп. 2, спр. 52, 8 арк.
- Ignatuscha, O. *Instituciyniy rozkol pravoslavnoi cerkvi v Ukraini: geneza i harakter (XIX st.-30-ti rr. XX st.)*. Zaporižjya, 2004. (In Ukrainian)
- Ігнатуша, О. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2004.
- Ignatuscha, O. M., Savchuk, T. G. (upor.). *Istoriya religiy: hrestomatiya-praktikum dliya studentiv vischih navchal'nih zakladiv*. Zaporižjya, 2016. (In Ukrainian)
- Ігнатуша, О. М., Савчук, Т. Г. (упор.) *Історія релігій: хрестоматія-практикум для студентів вищих навчальних закладів*. Запоріжжя, 2016.
- Istoriya radyanskoyi konstituciyi*. Kiyiv, 1937. (In Ukrainian)
Історія радянської конституції. Київ, 1937.
- Fedoseev, P. *Tovarisch Stalin o bor'be s religiey. Pod znamenem marksizma*, no. 1, 1938, s. 13-33. (In Russian)
- Федосеев, П. *Товарищ Сталин о борьбе с религией. Под знаменем марксизма*, № 1, 1938, с. 13-33.
- Fitzpatrick, S. *Povsednevniy stalinizm. Social'naya istoriya sovetskoy Rossii v 30-e godi: gorod*. Moskva, 2008. (In Russian)
- Фицпатрик, Ш. *Повседневный сталинизм. Социальная история советской России в 30-е годы: город*. Москва, 2008.
- Galevich Dimitriy, prot. *Nezaareshtovani listi. Listi svyashchennika z Ukraini do Nimechchini 1922–1938*. B.m., 2001. (In Ukrainian)
- Галевич Дмитрій, прот. *Незаарештовані листи. Листи священника з України до Німеччини 1922–1938*. Б.м., 2001.
- Gorvat, M. (a). *Sektantske kublo v Tsyrkunakh. Bezvirnyk*, no. 1, 1935, s. 28-30. (In Ukrainian)
- Горват, М. (а). *Сектантське кубло в Циркунах. Безвірник*, № 1, 1935, с. 28-30.
- Gorvat, M. (b). *Pro antireligiynu robotu v Harkivskiy primis'kiy smuzi. Bezvirnik*, no. 2-3, 1935, s. 68-69. (In Ukrainian)
- Горват, М. (б). *Про антирелігійну роботу в Харківській приміській смузі. Безвірник*, № 2-3, 1935, с. 68-69.

Kalinina, A. Hristianskie konfessii sovetskoj Belorussii v 1929-1939 gg.: aktivnie i passivnye formi soprotivleniya. *Gosudarstvo, religiya, cerkov' v Rossii i zarubegom [State, Religion, Church in Russia and Abroad]*, no. 3-4 (30), 2012, s.181-202. (In Russian)

Калинина, А. Христианские конфессии советской Белоруссии в 1929-1939 гг.: активные и пассивные формы сопротивления. *Государство, религия, церковь в России и зарубежом*. № 3-4 (30), 2012, с. 181-202.

Konstituciya (osnovnoy zakon) SRSR. V: *Istoriya sovetskoj Konstitucii. Zbornik dokumentov. 1917–1957*. Moskva, 1957. (In Russian)

Конституция (основной закон) СССР. В: *История советской Конституции. Сборник документов. 1917–1957*. Москва, 1957.

Kravchenko, P., Sitarchuk, R. *Protestantski ob'yednannya v Ukrayini v konteksti socialnoyi politiki bilshovikiv (20-30 ti roki XX stolittya)*. Poltava, 2005. (In Ukrainian)

Кравченко, П., Сігарчук, Р. *Протестантські об'єднання в Україні в контексті соціальної політики більшовиків (20-30 ті роки ХХ століття)*. Полтава, 2005.

Krasnov-Levitin, A. E. *Likhiye gody. 1925–1941: Vospominaniya*. Paris, 1977. (In Russian)

Краснов-Левитин, А. Э. *Лухие годы, 1925–1941: Воспоминания*. Paris, 1977.

Kudelko, S., Pavlova, O., Schvec (o.Vladimir). *Arhipastiri Khar'kovskoy eparhii (1799–1999)*. Khar'kov, 1999. (In Russian)

Куделко, С., Павлова, О., Швец (о.Владимир). *Архипастыри Харьковской епархии (1799–1999)*. Харьков, 1999.

Kul'chickiy, S. V. *Chervoniy viklik*. Kn.2. Kyev, 2013. (In Ukrainian)

Кульчицкий, С. В. *Червоний виклик*. Кн.2. Київ, 2013.

Martirologiya ukrayinskih cerkov. T. 1. Ukrayinska pravoslavna cerkva. Dokumenti, materialy. Toronto, Baltimor, 1987. (In Ukrainian)

Мартирологія українських церков. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали. Торонто, Балтимор, 1987.

Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma SK VKP(b) 1937goda. V: *Voprosi istorii [Issues of history]*, no. 5, 1993, s. 3-23; no. 7, s. 3-24. (In Russian)

Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. В: *Вопросы истории*, № 5, 1993, с. 3-23; № 7, с. 3-24.

Matvienko, M. *Istoriya Khar'kovskoy eparhii (1850–2013)*. Khar'kov, 2021. (In Russian)

Матвиенко, М. *История Харьковской епархии (1850–2013)*. Харьков, 2021.

Odinov, M. I. *Gosudarstvo i cerkov 1917–1938 gg*. Moskva, 1991. (In Russian)

Одинцов, М. И. *Государство и церковь 1917–1938 гг*. Москва, 1991.

Paschenko, V., Kyrydon, A. *Bilshovicka derjava I pravoslavna cerkva v Ukraini. 1917–1930-ti roki*. Poltava, 2004. (In Ukrainian)

Пащенко, В., Киридон, А. *Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки*. Полтава, 2004.

Petrova, I. Politicheskoe nedomislie. *Khar'kovskiy rabochiy*, 13 noyabrya, no. 262 (1162), 1937. (In Russian)

Петрова, И. Политическое недомыслие. *Харьковский рабочий*, 13 ноября, № 262 (1162), 1937.

Russkaya pravoslavnaya cerkov i kommunisticheskoe gosudarstvo. 1917–1941: Dokumenti i fotomateriali. Moskva, 1996. (In Russian)

Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы. Москва, 1996.

Shlihta, N. *Cerkva tih, hto vijiv. Radyans'ka Ukraina, seredina 1940-h – pochatok 1970-h rr*. Narkiv, 2011. (In Ukrainian)

Шлихта, Н. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр*. Харків, 2011.

Socialistichna Kharkivschina, 3 chervniya, no. 124 (4855), 1937. (In Ukrainian)

Соціалістична Харківщина, 3 червня, № 124 (4855), 1937.

Taker, R. *Stalin u vlasti. 1928–1941. Istoriya i lichnost'*. Moskva, 1997. (In Russian)

Такер, Р. *Сталин у власті. 1928–1941. Історія і людина*. Москва, 1997.

Velikanova, O. *Konstitutsiya 1936 goda i massovaya politicheskaya kultura stalinizma*. Moskva, 2021. (In Russian)

Великанова, О. *Конституція 1936 года и массовая политическая культура сталинизма*. Москва, 2021.

Velikiy terror v Ukraini: «Kurkul'ska operaciya» 1937–1938 rr. U 2-h ch. Ch.I. Kyev, 2010. (In Ukrainian)

Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. Ч. I. Київ, 2010.

Velikiy terror v Ukraini: «Kurkul'ska operaciya» 1937–1938 rr. U 2-h ch. Ch.II. Kyev, 2010. (In Ukrainian)

Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. Ч. I. Київ, 2010.

Yevgen'ev, M. (a). Rozgromiti pidstupi mrakobisiv. *Bezbojnik*, 11 sichnya, no. 2 (93), 1939. (In Ukrainian)

Євген'єв, М. Розгромити підступи мракобсів. *Безбожник*, 11 січня, №2 (93), 1939.

Yevgen'ev, M. (b). Schkidliva blagoduschnist'. *Bezbozhnik*, 17 sichnya, no. 3 (94), 1939. (In Ukrainian)

Свєньєв, М. Шкідлива благодущність. *Безбожник*, 17 січня, №3(94), 1939.

Zibrannya zakonon' i rozporjadjen' robitnichogo i selyans'kogo yuryadu (ZU) URSR, no. 30, st. 121, 1937 (Konstituciya (osnovnoy zakon) URSR). (In Ukrainian)

Зібрання узаконень і розпоряджень робітничого і селянського уряду (ЗУ) УРСР, № 30, ст. 121, 1937 (Конституція (основний закон) УРСР).

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

THE STATE AND CONFESSIONAL LIFE IN KHARKIV REGION ON THE EVE OF THE GREAT TERROR (1934 – THE MIDDLE OF 1937)

The article is dedicated to religious life in Kharkiv region on the eve of The Great Terror and the influence of the Soviet state on it. The article analyzes the historiography of the issue under study, and concludes that despite the emergence of recent scientific works, which address various aspects of the functioning of individual religious denominations in Kharkiv region in the 1930s, the issue of reviving religious life in the region on the eve of The Great Terror unleashed by the totalitarian regime is still virtually out of sight of modern scientists and has not become an object of special study. Such processes as the believers' reaction to the state's activity, their resistance against the state's oppression, the influence of the Constitution of 1936 on the religious circumstances, as well as the factors of religious life in Kharkiv province on the eve of the Great Terror have not been sufficiently studied yet. The article analyzes the conditions of religious denominations' activity on the eve of the Great Terror. The influence of various factors on the revival of religious life is revealed. The different forms of manifestation of religious activity in Kharkiv region are elucidated. The article shows that the public discussion and adoption of the Constitution of 1936, which formally abolished the restrictions on the political rights of the clergy and proclaimed the freedom of conscience, resulted in increased activity of different groups of clergy and believers. The latter hoped for rapid normalization and liberalization of state-confessional relations. However, the revival took place in the situation when the previous practice of repression against members of various religious denominations and the closure of temples and prayer

houses still continued. In these circumstances there were the different form of believers' resistance and the defense of the religious rights which were decelerated by the laws. This activity of "the religious" did not go beyond the limits set by the current Soviet legislation and was generally aimed at ensuring freedom of conscience for citizens as proclaimed in the Constitution. In particular, this manifested itself in believers' attempts to collect signatures to open churches closed (contrary to the existing law) by local authorities, and in numerous petitions and delegations to local and higher authorities, demanding that the prayer houses be returned to the religious communities. Religious communities actively also created various circles (choral singing, chess, etc.) in order to attract young people. There were appeals from the representatives of religious communities to consular offices of foreign countries for support against anti-religious harassment, etc. At the same time, the participation of believers (especially young people) in public worship and mass attendance of religious services, especially during church festivals, etc. intensified. The 1937 census revealed a high level of religiosity among the population (including the younger generation) which was conclusive proof of the failure of Stalin's "Godless Five-Year Plan." Another important factor in stirring up religious life was the preparation and holding of elections to the Supreme Council of the USSR according to the new electoral laws, during which a fairly high level of self-organization of the clergy and believers were shown to the authorities, as well as their attempts to participate in the electoral race. It seriously frightened the nomenclature of the Soviet Communist Party, which perceived religion and the church as the institutions of the class enemies (according to their ideological paradigm). So they were regarding the state terror as the most effective method of struggle against the religion.

Keywords: the Constitution of 1936, religious confessions, clergy, the Great Terror, the "Godless Five-Year Plan," the nomenclature of the Soviet Communist Party.

Текст надійшов до редакції 28.05.2022.

The text was received by the editors 28.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.